

ӘОЖ 82.91; МҒТАР 17.71.91

<https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.117>Н.Н. ОРАЗХАН¹, С. ДӘРІБАЕВ², Р. ОРАЗОВА³¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nazerke.orazkhan@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: samal.daribaev@mail.ru³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: r-orazova@mail.ru**ЖАЛМАУЫЗ КЕМПІР – ТҮРКІ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ АЙРЫҚША БЕЙНЕ**

Аңдатпа. Түркі халықтарына тән әдебиеттің ең көне қабаты – образдар мен сюжеттердің, мифологиялық белгілер мен ассоциациялардың негізі болған көне түркі мифологиясынан бастау алады. Ежелгі дәуірдегі мифология саласының дамуының маңызды бағыты сиқырлы тізбек арқылы бір-бірімен қасиеттері және сыртқы түрі бойынша ұқсас бейнелердің ортақ сипатын жалпылайтын мифтік тіршілік иелерінің пайда болуымен байланысты. Көне мифологиялық көзқарастар негізінде кейінгі дәуірлерде архаикалық эпос, ертегі, аңыз сияқты жанрлар дамыды. Аталмыш шығармалардағы мифтік жаратылыстардың кейбіріне демонологиялық сипаттар берілген. Осыған орай, аталмыш мақалада түркі фольклорында орын алған мифтік кейіпкерлердің мән-маңызы анықталып, Жалмауыз кемпірдің жағымсыз болмысын талдау мәселесі қамтылып, түркі халықтарына ортақ мифологиялық бейнелердің зұлым сипаты кеңірек талданды. Жүргізілген зерттеулердің негізінде автор тарапынан түркі мифологиясындағы кейіпкерлердің атқаратын рөлі сипатталып, «Жалмауыз кемпір» тіркесінің мағынасы ашылып, бұл айрықша бейненің шығу тарихы анықталды. Зұлым күшке ие кемпірдің түркі халықтарының арасында тараған болмысы талданып, айрықша бейнелерге ие ертегілердің мән-маңызы тұжырымдалады, түркі халықтарының ертегілерінде кең қолданыс тапқан Жалмауыз кемпір бейнесі салыстырылды.

Кілт сөздер: ежелгі дәуір мифологиясы, түркі халықтарының фольклоры, архаикалық шығармалар, ертегі, демонологиялық бейне, жалмауыз кемпір.

N.N. Orazkhan¹, S. Daribaev², R. Orazova³¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nazerke.orazkhan@mail.ru²Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: samal.daribaev@mail.ru³Senior Lecturer of Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: r-orazova@mail.ru***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Оразхан Н.Н., Дәрібаев С., Оразова Р. Жалмауыз кемпір – түркі мифологиясындағы айрықша бейне // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №4 (134). – Б. 233–245. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.117>

***Cite us correctly:**

Orazkhan N.N., Daribaev S., Orazova R. Jalmauyz kempir – turki mifologiasyndagy airyqsha beine [Zhalmauyz Kempir – a Special Image in Turkic Mythology] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №4 (134). – B. 233–245. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.117>

Мақаланың редакцияға түскен күні 22.01.2024 / қабылданған күні 30.12.2024

Zhalmauыз Kempir – a Special Image in Turkic Mythology

Abstract. The most ancient layer of literature, characteristic of the Turkic peoples, originates from ancient Turkic mythology, which is based on images and plots, mythological symbols and associations. An important direction in the development of the field of mythology in ancient times is associated with the appearance of mythical creatures that, through a magical chain, generalize a community of images similar in properties and appearance. Genres such as archaic epics, fairy tales, and legends developed at a later time on the basis of ancient mythological views. Some mythical creatures in these works are given demonological characteristics. In this regard, this article defines the significance of mythical characters in Turkic folklore, includes the problem of analyzing the negative image of the gluttonous old woman Zhalmauыз kempir, and analyzes the evil nature of this mythological demonic creature characteristic of the Turkic peoples. Based on the research, the author described the role of images in Turkic mythology, revealed the meaning of the phrase “Zhalmauыз kempir”, determined the history of the origin of this image, compared the character of a gluttonous old woman with evil power among the Turkic peoples, determined the meaning of fairy tales with special images, examined the image of Zhalmauыз kempir, widely used in fairy tales of Turkic peoples.

Keywords: ancient mythology, folklore of the Turkic peoples, archaic works, fairy tale, demonological image, Zhalmauыз kempir.

Н.Н. Оразхан¹, С. Дарибаев², Р. Оразова³

¹*PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nazerke.orazkho@mail.ru*

²*кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru*

³*старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: r-orazova@mail.ru*

Жалмауыз кемпир – особый образ в тюркской мифологии

Аннотация. Древнейший пласт литературы, характерный для тюркских народов, берет свое начало из древнетюркской мифологии, в основе которой лежат образы и сюжеты, мифологические символы и ассоциации. Важное направление развития области мифологии в древности связано с появлением мифических существ, обобщающих через магическую цепь общность сходных по свойствам и внешнему виду образов. Такие жанры, как архаический эпос, сказки, легенды, сложились в более позднее время на основе античных мифологических воззрений. Некоторым мифическим существам в этих произведениях дана демонологическая характеристика. В связи с этим в указанной статье определяется значение мифических персонажей в тюркском фольклоре, включается проблема анализа негативного образа прожорливой старухи Жалмауыз кемпир, анализируется злобный характер данного мифологического демонического существа, характерного для тюркских народов. На основе проведенных исследований автор описал роль персонажей в тюркской мифологии, раскрыл значение словосочетания «Жалмауыз кемпир», определена история происхождения данного образа, сравнено характер прожорливой старухи, обладающей злой силой среди тюркских народов, определен смысл сказок с особыми образами, рассмотрен образ Жалмауыз кемпир, широко используемый в сказках тюркских народов.

Ключевые слова: древняя мифология, фольклор тюркских народов, архаические произведения, сказка, демонологический образ, прожорливая старуха.

Кіріспе

Әрбір халықтың фольклорында күнделікті өмірде «зұлымдық рухы» немесе жай ғана «зұлым күштер» деп аталатын мифтік кейіпкерлер тізбегі бар. Сандаған ғасырлар бұрын ғұмыр кешкен ата-бабаларымыздың алғашқы санасынан бастау алған зұлымдық иелерінің бейнесі осы күнге дейін сақталып, таңғажайып өміршендік танытты. Әлбетте, барлығы емес, осы фактордың өзі қара күшке ие зұлымдық иелерін бізге одан да жұмбақ және тартымды ететінін мойындауымыз керек.

Түркі халықтарының фольклоры, оның ішінде қазақ, қырғыз халықтарының фольклоры да бұл фантастикалық жаратылыстардан құралақан емес. Албасты, Жезтырнақ, Жалмауыз кемпір, Дәу және басқа да осы секілді көптеген атауларды түркі халықтарының аңыз-әңгімелерінен оңай кездестіруге болады. Бірақ кейбір себептерге байланысты олар аз зерттеліп, олардың барлығын жинақтап, ғылыми тұрғыдан жіктеуге талпыныстар, өкінішке орай, әлі күнге дейін жасалмаған. «Түркі халықтарының жалпы саны – 50-ге жуық», – дейді белгілі түрколог ғалым Ерден Қажыбек [1]. Мақалада барлық түркінің ауыз әдебиетін шолып шығу мүмкін емес. Мұнда мифтік кейіпкер – жалмауыз кемпір бейнесі кездесетін түркі халықтарын ғана қарастырдық.

Бұл ретте XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы түркі халықтары ауыз әдебиетінің осы жанрадағы шығармаларын назардан тыс қалдырмай, естіген әңгімелерін тиянақты жүйелеп, қағазға түсіріп отырған фольклор мұраларының жинаушыларына жүгінеміз. Олардың ішінде Ш.Ш. Уәлиханов, А. Диваев, Г.Н. Потанин сынды ғалымдардың аттарын ерекше атап өткіміз келеді. Аталған ғалымдар қазақ фольклорының ғана емес, жалпы түркі халықтары фольклорында кездесетін демонологиялық бейнелерге үлкен қызығушылық танытты.

Түркі халықтарының бай әдеби мұрасының ерекше жанрына айналған ертегілер мен ондағы кейіпкерлердің, әсіресе тылсым күш иелерін бейнелейтін демонологиялық кейіпкерлердің аз зерттелуі зұлымдық күшке, тылсым сиқырға ие Жалмауыз кемпір образын қарастырудың зерттеу тақырыбы үшін үлкен өзектілікке ие екендігін көрсетеді.

Зерттеудің мақсат-міндеттері. Жұмысымыздың мақсаты ретінде түркі мифологиясында берік бекіген айрықша бейне - Жалмауыз кемпірдің бейнесін жан-жақты талдау мен сипаттауды алып, бұл мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттерді жүзеге асыру көзделді:

- Қазақ-қырғыз мифологиясындағы кейіпкерлердің атқаратын рөлін сипаттау;
- «Жалмауыз кемпір» тіркесінің мағынасын ашып, бұл айрықша бейненің шығу тарихын анықтау;
- Зұлым күшке ие кемпірдің түркі халықтарының арасында тараған болмысын салыстыру;
- Жалмауыз бен мыстан кемпір бейнелерінің ерекшеліктерін ашу, дәлелдеу.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Жалмауыз кемпір образын қарастыру мақсатында бірнеше әдебиеттанушы, фольклортанушы, мифолог ғалымдардың зерттеу еңбектерін қарастырдық.

Көне түркі мифологиясының бастауы азиялық ғұндар мен еуропалық ғұндардан бастау алады [2]. Кеңес дәуіріндегі авторлардың ішінде С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» атты ғылыми монографиясы мен «Қазақтың қиял-ғажайып ертегілері» атты зерттеу еңбегі фольклор жанрын, оның ішінде халық ертегілерін жан-жақты қарастырады. Бұл еңбектерінде автор қазақ фольклорын зерттей отырып, демонологиялық бейнелер, оның ішінде біздің тақырыбымызға арқау болып отырған «Жалмауыз кемпір» бейнесі сипатталатын мифологиялық шығармаларға жеке жанр ретінде анықтама берген. Атап айтқанда, қазақ фольклорына қатысты «миф» терминінің мағынасының кәдімгі еуропалық түсініктен анық айырмашылығы бар екенін бірінші болып С. Қасқабасов атап өтті [3].

Егер Еуропада миф құдайлар туралы желіге негізделсе, қазақтар арасында миф адамдардың бұрын өмір сүрген ата-бабалары, әртүрлі аңдар мен құстардың ерекшеліктері туралы мифологиялық әңгімелерді білдірген. Автордың ойынша, Албасты, Жалмауыз кемпір, Мыстан кемпір сынды зұлымдық иелері кездесетін ертегілерге тән қасиет басты кейіпкерлермен кездесу арқылы оларға бақытсыздық әкелетін әртүрлі зұлым жаратылыстар бар деген сенімге негізделген.

Зерттеуші, мифолог С. Қондыбайдың «Ежелгі қазақтардың мифологиясы» [4] атты іргелі туындысында қарастырылған Жалмауыз бейнесі туралы теориялық тұжырымдарды да жұмысымызға кеңінен пайдаландық. Сондай-ақ, зерттеуімізге Б. Әбжетов, Е. Көкеев, З. Наурызбаева, З. Сейітжанұлы, П. Әуесбаева сынды қазақ ғалымдары мен В. Пропп, М. Кулаев, Б. Абдырақманов, Л. Кошоева, К. Бейшекеев, Д. Сулайманова, Р. Әлмұханованың және т.б. орыс, қырғыз, башқұрт ғалымдарының ғылыми зерттеу жұмыстарын қолдандық.

Зерттеу әдісі жазбаша және ауызша деректерді талдау арқылы жүзеге асырылды. Түркі халықтарының ауыз әдебиеті мен жазбаша деректерін (мысалы, көне қолжазбалар, ертегілер, аңыздар) жинақтап, жалмауыз кемпір бейнесінің уақыт өте келе қалай өзгергендігі зерттеледі. Бұл әдіс тарих пен мәдениеттің өзара байланысын түсінуге мүмкіндік береді.

Талдау мен нәтижелер

Жалмауыз кемпір тіркесіндегі кемпір сөзінің шығу тарихына үңілетін болсақ, зерттеуші С. Қондыбайдың «Ежелгі қазақтардың мифологиясы» атты іргелі туындысында кемпір сөзінің қазіргі мағынасы – әже, апа, ақ пашты қария сөздерінің синонимі ретінде де қолданылады, бірақ бұл сөздің о бастағы нұсқасы «кам» және «пір» (парсы тілінде «қарт, қария» деген мағынаны білдіреді) сөздерінің бірігуінен шыққаны анық делінеді [4, 350-б.]. «Пір» сөзі еркек адамға тән ұғымды берсе, оған «кам» сөзі қосылса, кемпір, яғни, әйел текті, әйел жынысты адамды білдіреді. «Кампір» сөзі шамамен Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия халықтарының мұсылмандану дәуірінде (VIII–XII ғғ.) көне түркінің «кам» сөзі мен сопылық (парсы) «пір» терминінің қосылуы нәтижесінде қалыптасқан. Бұл кезеңде «кампір» сөзі мұсылмандық мерекелердің емес, табиғи құбылыстарды бейнелейтін әйел келбеті бар рухтардың, кейінірек ескі кейіптегі ертегі кейіпкерлерінің атауы ретінде қолданылған. Кейінірек, үлкен жастағы әйел кісілер осылай атала бастады, тіпті «кампір» сөзі сингормонолиялық өзгеріске түсіп, «кемпір» сөзі қолданыла бастады. Күнделікті өмірде кемпір сөзін қарт әйелдерге қарата айту әдетке айналды. Ал кемпір кейіпіндегі барлық ертегі кейіпкерлері тек әйелдерге қатысты деп түсінілді.

Зерттеуші Б. Әбжетовте «Кемпір» сөзі түркі халықтарына парсы тілінен кірген. Сөздің алғашқы буынындағы «кем» сөзінің мағынасы парсыша «кам», яғни «аз» дегенді білдірсе, ал «пір» сөзінің мағынасы «ата», «баба», «ақсақал», «қауым бастығы» дегенді білдіреді. Демек, «кемпір» - «куаты сарқылған жан», «әлсіздікке ұшыраған адам» дегенге саяды. Сонда Жалмауыздың бейнесі матриархат культінен туындауы әбден мүмкін», – деп өз тұжырымын береді [5, 2-б.].

Ертегілерде кездесетін кемпірлерді, әдетте, бір ғана кемпір атауымен атамай, оның алдына сындық мағынаны білдіретін тіркес сөз қосады. Біз қарастырып отырған Жалмауыз кемпір тіркесі де, Мыстан кемпір, Мәстен кемпір, Жез кемпір секілді кемпір сөзіне сындық мағынаны білдіретін сөздің тіркесуінен жасалған. Терминологияның мұндай алуандығы кездейсоқ емес, өйткені ертегідегі эпикалық аңызға айналған бір кемпірдің бейнесі кемінде екі немесе одан да көп кейіпкерлердің мифологиялық бейнелерінің бірігуінен қалыптасқан.

Е. Көкеев Жалмауыз кемпір образын сипаттай отырып, қазақ ауыз әдебиетіндегі «Жалмауыз кемпір» уақыттың жалмау бейнесі болып табылады деп жазады [4, 354-б.]. Өз кезегінде З. Наурызбаева былай деп жазады: «Жалмауыз кемпір – ежелгі абыз әйел және батыр ана культінің көлеңкелі қыры» [4, 355-б.]. Жалмауыз кемпір бейнесінің өте күрделі

екенін анық аңғара отырып, бұл пікірлерге еш қарсылығымыз жоқ. Ертегідегі «кемпірлерге» қатысты кейбір сөздердің, сөз тіркестерінің және мәтіндерінің мағынасын мұқият зерделеу арқылы кейбір ежелгі мифологиялық сөздердің, сөз тіркестері мен мәтіндердің мәнін ашуға болады.

«Жалмауыз кемпір» тіркесінің мәнін ашу үшін қажетті алғышарттар:

1. Әуелі түркі халықтарындағы мифологиялық кемпір бейнесін және оған жалғанған «жалмауыз» секілді халық ертегілері мен эпостарындағы түсіндірме атауды өз бетінше, бөлек қарастыру қажет. Өйткені бұл атау («жалмауыз») тек кемпір бейнесіне ғана емес, ертегілердегі өзге бейнелерге де қатысты қолданылады. Мәселен, ертегі кейіпкерлеріне қатысты «жалмауыз жезтырнақ», «жалмауыз айдаһар» секілді тіркестер де кездеседі [4, 360-б.]. Яғни, бұл тәуелсіз идея, сондықтан кемпірдің мифологиялық бейнесін қайта құру кезінде бұл сөзді негізгі көрсеткіш ретінде қолдануға болмайды. Яғни, түсіндірме атаулар мен кемпір бейнесін жеке бірліктер (ұғымдар) ретінде қарастыру қажет.

2. Түркі халықтарының ертегілері мен эпикалық шығармаларындағы кемпірлерге берілетін жақсылық пен жамандық тұрғысынан этикалық бағалар мифологиялық кемпір бейнесін қайта құру кезінде маңызды емес, өйткені мифологиялық образ екі жақты, яғни ол жаман да болуы мүмкін және бір уақытта жақсы да болуы мүмкін.

3. Түркі халықтарына тән эпикалық ертегілердегі кемпірлерді суреттеуде қолданылатын «қарға тұмсық», «үкі көз», «жеті басты», т.б. сипаттарға назар аудару керек, өйткені олар түркі халықтарындағы Жалмауыз кемпірдің негізгі образын береді. Бұл сипаттаулар Жалмауыз кемпірдің ежелгі мифологиялық бейнесіне тән атрибуттар. Бірақ бұл жерде де алдымен кемпірдің мифологиялық бейнесін және осы сипаттамалық бейнені бөлек-бөлек қарастыру қажет.

4. Шынайы тарихта ертегідегі Жалмауыз кемпірдің шығу тарихы екі түрлі бейнеден туындауы мүмкін. Біріншісі – белгілі бір этномәдени ортаның мифологиялық құдай-анасының (әйел культі) бейнесі. Екіншісі – белгілі бір этномәдени ортадағы сиқыршы, шаман, бақсы әйел культі. Кейінгі даму білімнің осы екі түрін (бірі мифтік, екіншісі тарихи) араластырып, бір-бірімен қосып қарастыра бастады.

Қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, ноғай, өзбек, ұйғыр сынды түбі бір түркітөктес халықтардың мифологиясы бойынша Жалмауыз кемпір деп аталатын демонологиялық жаратылыс бар [6, 87-б.]. Ол адамдармен, әсіресе кішкентай балалармен қоректенеді. Яғни, Жалмауыз кемпірдің адамжегіш кейпі оның қорқынышты жаратылыс екенін бірден аңғартады. Қазақ, қырғыз, башқұрт халықтарының фольклорында Жалмауыз кемпір шалғай, елсіз жерлерде, кейде ойпаң-шұңқырларда тіршілік етеді. Аңыз-ертегілерде оның өте ашкөз, тойымсыз екендігі айтылады. Жалмауыз кемпірдің ұзын тістері бұл жағымсыз бейненің үрейлі реңіне одан сайын үрей қосады. Кейде ертегілерде Жалмауыз кемпірдің тырнақтары ұзын, жеті басты болып сипатталады.

Қазақтармен көршілес қырғыздардың фольклорлық мұраларындағы Жалмауыз кемпір – жеті басты жын түрінде сипатталып, «Желмогуз кемпир» деп аталады [6, 123-б.]. Желмогуз кемпир – үстіне шүберек ораған кемпірдің кейпінде пайда болатын табиғаттан тыс тіршілік иесі. Ол адамдардан алшақ, орманды тауларда жалғыз тұрады, бірақ сыртқы жағынан қарапайым кемпірден айырмашылығы аз.

Кейде Желмогуз кемпир қырғыз «айлыларына» (қырғыз елді мекендеріне) келіп, жас қыздарды алдап, өзімен бірге шалғайдағы үйіне алып кетіп отырған [6, 124-б.]. Кемпір оларды сол жерде ұстап, өзінің дудыраған шаштарының арасында өріп жүрген ұсақ жәндіктерді тазалатып қоятын. Қыздар кемпірдің басын қарап отырғанда, ол қыздардың тізесінен білдіртпей қандарын сорып отырған. Қанның барлығы дерлік сорылғанда, қыздар бойларынан әл кетіп, жерге құлағанда Желмогуз кемпир оларды жеп қояды екен.

Ғалым А. Тойшанұлының «Түркі-моңғол мифологиясы» атты монографиясында қазақ және қарақалпақтарда «жалмауыз кемпір», қырғыздарда «желмогуз кемпир», Қазан татарларында «ялмавыз қаршық», ұйғырларда «ялмауыз», өзбектерде «ялмоғыз, жалмавиз кемпір», қарашайлықтар мен балқарларда «джельмауз», чуваштарда «елмевес», башқұрттарда «убурлы қаршық, мескей», ноғайларда «елмавыз», тувалықтарда «чилбиги моос», хакастарда «чилбиген» атауларымен түркі мифологиясына ортақ болған бұл құбыжық - адам жегіш кемпір кейпіндегі жындық жаратылыс ретінде сипатталады [7, 105-б.]. Қазан татарларында да Жалмауыз кемпірге ұқсас зұлымдық иесі бар, оны олар «Ялмавыз Қаршық» деп атайды.

Башқұрт мифологиясында «Ялмауыз» - зұлым рух, жын. Башқұрт халқының түсінігі бойынша Ялмауыз орманда тұрады. Ол адамдарға жеті басты, бір көзді, ұзын тілді кемпір кейпінде көрінеді. Ол адамдардың аяушылығын оятып, кемпір кейпінде үйге кіріп, қожайынның қанын ақырын сорып алады. Ялмауыз жер басып жүргенде қатты жел, дауыл басталады. Ялмауыздың аузы үлкен, тілі ұзын, ол 7 км қашықтықтағы барлық тіршілік иелерін ұстап жұтады. Ялмауыздың тынысы да улы. Оның тынысынан айналаның бәрі өледі. Ертегілерде Ялмауыз Аждағаға (Айдаһар) ұқсас аң кейпінде улы жалын шашып, дем алғанда адамдар көруден, естуден, тілден айырылып қалады. Ертегілерде башқұрт жауынгерлері, әдетте, Ялмауызды жеңеді. М. Кулаевтың жазбаларында Ялмауыз үлкен ауызды Жалмауыз кемпір кейіпкерімен ұқсастырыла суреттеледі. Башқұрт ертегілерінде Ялмауыз көбінесе сиқыршы, адам жегіш, қан сорғыш, көбінесе сәбилер мен қыздарды ұрлап әкететін зұлымдық иесі ретінде бейнеленген [8].

Татар фольклорында халықтың өмір тарихы, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, философиялық көзқарастары, психологиясы, менталитеті бейнеленген. Татар мифологиясында да қазақ, қырғыз, башқұрт халықтарының мифтік шығармаларында келтірілетін демонологиялық кейіпкерлер мол кездеседі. Олардың ішіндегі зұлым тіршілік иесі ретінде сипатталатын Ұбыр қазақ эпостарындағы жалмауыз кемпірдің прототипі. Татар мифологиясында қанішер кемпір Ұбыр қаршық атауымен де кездеседі.

Зерттеуші П. Әуесбаева: «Түркі тектес татар, башқұрттардың Жалмауыз кемпірі қазақ, қырғыз халықтарының зұлым кейіпкеріне ішінара ұқсас келеді. Қырғыз, қазақ секілді көшпелі түркі халықтарындағы Жалмауыз кемпір бейнесінің башқұрт, татар халықтарының жалмауызынан басты айырмашылығы - сыртқы түрінің ұсқынсыздығынан бөлек, үлкен күш иесі мен айлалы болуымен ерекшеленеді», - дейді [9, 386-б.].

А. Ахметбекова, П. Әуесбаева, Ж. Рақыш сынды ғалымдардың еңбектерінде қазақ және қырғыз халықтарының мифологиялық фольклорындағы жалмауыз бейнесі мен татар, башқұрт халықтарының мифологиясындағы жалмауыз бейнелері өзара айырмашылықтар жасайды. Ғалымдар қазақ, қырғыз ертегілеріндегі жалмауыздың өкпе тәріздес су бетінде қалқып жүріп, оны ұстаған адамнан ұлдарын алып келуін талап етуі Жалмауыз бен Албасты кейіпкерлерінің синкретизациясына құрылған желіге негізделген десе, ал татар және башқұрт халықтарының ертегілеріндегі жалмауыз бейнесі орманда өмір сүретін және жас қыздардың қанын соратын зұлым бейне сипатында көрінеді. Бұл пікірдің негізділігін қазақтың «Ер Төстік», қырғыздың «Ер Төштік» ертегілері мен татардың «Дутан батыр» ертегілерінен байқаймыз.

Г.Н. Потанин «жалмауыз» сөзі «жалмау» (түркі тілінде «жұту» деген мағынаны білдіреді) және «мангус» немесе «могус» («құбыжық») деген екі сөзден шыққан деген пікірде, ал Е.Д. Тұрсынов бұл номинация қазақтың екі сөзінің – «жалмау» және «ауыз» тіркесінен шығып, «бәрін жейтін ауыз» деген мағынаны білдіреді дейді.

А. Тойшанұлы сипаттаған қазақ, қырғыз, башқұрт, ноғай, татар және т.б. түркі халықтарының әрқайсысына тән Жалмауыз бейнесінің жалқы атауға ие болуы осы халықтардың мифтік ертегілерінен ақпарат беру құралы қызметін атқарады. Бұл туралы

ғалым Р.О. Якобсон: «Жалқы есімдер өз-өзіне ғана бағытталған код жағдаятын айқындайды» - десе, П.Л. Флоренский: «Есімдер жеке тұлға болмысының түрлерін көрсетіп, ертегі кейіпкерінің бастамасын айқындайды», - дейді [10, 39-б.].

Қазақ, қырғыз, башқұрт, татар халықтарының мифологиялық шығармаларындағы демонологиялық кейіпкер – Жалмауыздың әр халық арасында өзіне тән сипат-бейнелеріне байланысты жалқы есімге ие болуы осы халықтар туралы бір сөзбен берілетін білім, тәжірибе және салт-дәстүрлер жиынтығын аңғартады. Бір қызығы, кейбір түркі халықтарының аңыздарында Жалмауыз кемпірдің жағымды да қасиеттері бар. Кейбір қазақ мифологиясы мен фольклорын зерттеушілер «ашкөз кемпірдің» бейнесі ішінара матриархат кезіндегі Әйел-билеушінің әмбебап культінен туындауы мүмкін деп есептейді. Бұл жағдайда Жалмауыз кемпір сиқыршы, бақсы, «өлгендер елінің» күшті қамқоршысы бейнесіне ие болады [11].

В.К. Гримм, Д. Джейкобс, М. Элиаде, Е. Бете, В. Вундт, Д. Бринтон, О. Рэнд, Ф. Боас сынды батыс ғалымдары ертегіні мифтің жалғасы деп есептейді [12, 163-б.]. Олардың ойынша, ертегі мен мифтің генетикалық байланысы бар. Қазақ, қырғыз, башқұрт, татар халықтарының ертегілеріндегі Жалмауыз бейнесі де осы халықтардың мифологиясымен байланысты туындаған. Алайда, ертегілер мен эпостарда кездесетін, мифологиямен байланысы бар Жалмауыз кемпір бейнесі тарихтар тоғысында біршама өзгерістерге ұшыраған.

«Жалмауыз кемпір» деген тіркестің өзі тойымсыз, ашқарақ кемпір деген мағынаны білдіреді. Жалмауыз кемпір тарихи қабаттар туралы түсінік беретін зооморфтық белгілерге ие. Мысалы, «Ұшар ханның баласы» ертегісіндегі жалмауыз кемпір жануар мүйізді, қарға тұмсықты [13, 260-б.]. Ал «Білмес» ертегісінде тұмсығы ұзын, көзі үкінікі [13, 23-б.]. Бұл бейнені мұқият зерделеу оның мифтік шығу тегін көрсетеді, жалмауыз сөзі білдіретін «тоймау» эпитетінің қолданылуының өзі бастапқы мағынаны тудырады. Мұндай ампулада ол адам жегіштікпен айналысады, құстар мен малдарды қырады, бұл туралы «Кірпік-шешен» және «Байғыз» ертегілерінде айтылады. Бірақ Жалмауыздың мифологиялық мәні бар екенін «Хан Шентей» ертегісі де аңғартады, онда батырдың жер астына түсіп, Жалмауыз кемпірдің үйіне түскенде, ерекше жаратылыс ретінде сипатталған Жалмауыз кемпір жеті күн, жеті түн ұйықтайтын «ұзақ ұйқысымен» ерекшеленеді [13, 101-б.]. Ал «Еркем-Айдар» ертегісінде Айдар батырдың жеті басты жалмауыз кемпірдің жанын алу үшін ұзақ сапарға аттанғаны айтылады. Батыр кемпірді ұйықтап жатқан жерінен тауып алып, бір басын кесіп тастаса, Жалмауыз кемпір айқайлап қалған алты басымен төбелеске кіріседі [13, 76-б.]. Ертегілерден алынған бұл мысалдар қарастырып отырған кейіпкеріміздің беймәлім мәнін ашады, ал назар аударарлық жайт, «Хан Шентей» мен «Еркем-Айдарда» Жалмауыз кемпірдің тікелей аты аталмайды, тек оның бейнесі ашкөздік пен тойымсыздыққа ие құбыжық сипатында бейнеленеді. Ал Жалмауыз кемпір тіркесіндегі «жалмауыз» сөзі – тойымсыздық, ашқарақтық ұғымдарын білдіретінін жоғарыда атап өткен болатынбыз.

Қырғыз ертегілерінде қазақ ертегілері секілді жағымды және жағымсыз образдарды карама-қарсы қою техникасы анық қамтылған. Оларды шартты түрде екі топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа күнделікті өмірде кездесетін нақты тұлғаларды жатқызатын болсақ, екінші топқа негізінен адам қиялымен жасалған фантастикалық, мифтік образдар (желмогуз кемпир, мыштан кемпир, т.б.) жатады. Қырғыз ертегілеріндегі басты кейіпкерлердің батырлығы тіршілік үшін күресте анық көрсетіледі немесе батыр белгілі бір дәрежеде еңбекші халықтың күнделікті, тұрмыстық мүддесіне қызмет етеді. Мысалы, кейіпкердің күш-жігері қалыңдық тауып, отбасын құруға бағытталған. Қалыңдық іздеу кезінде батыр әдетте зұлым күштермен кездесіп, олармен жеке жекпе-жекке шығады. Зұлым күштердің бір өкілі – Желмогуз кемпир. Батыр мен Желмогуз кемпир айқасын бейнелейтін

қырғыз ертегілерінің қатарына «Тоштук», «Жоодарбешим», «Алназар Бакы», «Мунду-убай», «Чыныбек», «Чынарбай», «Айлакер-бала», "Кочпосбай" сынды ертегілерді жатқызамыз [14].

Қазақ және қырғыз эпостарында өзінің архаикалық сипаты бойынша жауыздық әкелетін, басты кейіпкер ержүрек батырға түрлі кедергілер тудыратын Жалмауыз кемпір кездеседі. Тіпті оның жағымсыз иісінің өзі оның зұлым жаратылысынан хабар береді. Ертегілер мен эпикалық шығармаларда Жалмауыз кемпірдің жақын жерде екенін бірінші болып басты кейіпкерлердің сәйгүлік тұлпарлары сезеді. Архаикалық «Дотан батыр» дастанында жалмауыз кемпірдің иісін сезген жылқы батырды қоятады. Ал «Алпамыс батырда» Байшұбар кемпірдің үстіне отыруын қаламай, тұяғын сермеп, тепкіленіп, бүкіл денесімен қарсыласады. Бұл тізімде «Аламан мен Жоламан» да бар. Осының бәрі Жалмауыз кемпір бейнесінде құбыжықтың өзіндік ерекшеліктері сезіледі деуге негіз береді.

«Құламерген-Жоямерген» эпосында жалмауыз кемпірдің бейнесін төмендегідей сипаттайды:

«Бір денеде малғұнның,
Жеті басын көріндер.
Әр басында кемпірдің
Жүз кісінің күші бар, – [13, 36-б.]

делінеді. Демек, жеті басты Жалмауыз кемпір қулығы мен зұлымдығы жүз адамға татырлық өте айлакер кейіпкер. Бұл эпоста жеті басты бәлені Құламерген батырдың ұлы Жоямерген қақ маңдайында орналасқан жалғыз көзінен алтын оқпен атып өлтіреді. Бұл жердегі Жалмауыз кемпірдің образы бір көзді, жеті басты және күші мол зұлымдық иесі ретінде сипатталады.

Қырғыз халқының «Мергенчи Даил» атты қиял-ғажайып ертегісінде мергенші мен бірнеше адамды үңгірге қамап қойған бір көзді Жалмауыз кемпір туралы айтылады. Тұтқындағылар кемпірдің жалғыз көзін соқыр қылып, қашып құтылады. Ал «Тэнтэк әжелер» ертегісінде апалы-сіңлілі екі қыздың орманда тұратын Жалмауызды ақылымен жеңгені туралы баяндалады. Бұл жерде де Жалмауыз бейнесі адам жегіш, тістері ақсқан, күші көп қорқынышты құбыжық ретінде сипатталады.

Жалмауыздың бейнесі «Аю Дәу» ертегісінде де жеті басты болып суреттеледі. Ертегіде: *«Келсе, айдалада, құла түзде қырық құлақты бір қазанда май қайнатып жатыр, қасында аузында бір тісі жоқ, құйрығында қыртысы жоқ бір жалмауыз адамдарды қабат-қабатынан көгендеп қойып, жаңағы қайнап жатқан майға бір-бірден таңдап әкеліп, түсіріп-түсіріп, сүзіп алып, жаңадан тамақтанайын деп, алдына алып отырған үстінен кез болды»,* - делінеді [13, 142-б.]. Бұл жерде де ел-жұрттан жырақ, қу далада тіршілік ететін жеті басты, тіссіз, сықпыты қорқынышты жалмауыздың адам жегіштік образын көріп тұрмыз. Сондай-ақ, түркі халықтарындағы Жалмауыз бейнесінің тағы бір қыры – оның үлкен күшке ие екендігі әрі оңайлықпен өлмейтіндігі. Барлық ертегілер мен эпостарда батырлар Жалмауыз кемпірмен айқасып, кәрі кемпірді әрең дегенде жеңіп шығады. Осыдан-ақ, Жалмауыздың кемпір болғанымен, батырға бергісіз мол қайратқа ие екенін аңғарамыз.

Жалмауыз кемпірдің келесі бір ерекшелігі – оның ерекше жаратылысы. Жоғарыда атап өткеніміздей, барлық түркі халықтарындағы Жалмауыздың бейнесі жеті басты, бір көзді, тісі сирек не мүлдем жоқ, түр-әлпеті адамға келмейтін қорқынышты құбыжық ретінде көрсетіледі. Мәселен, «Аламан мен Жоламан» ертегісінде: *«Кемпір баланы көріп, артына қарап сұрланып, ақырған кезде, бала қақ маңдайынан жалғыз көзден басып қалады. Кемпір өкіре құлайды. Құлап жатып: Батыр болсаң, тағы ат!»,* - дейді. *Бала атпайды. Себебі, егер екі рет атса, жалмауыз кемпір қайтадан тіріліп кетеді екен»,* [13, 74-б.] – деп, жалмауыздың ерекше жаратылысын атап көрсетеді.

Қазақ және қырғыз, башқұрт халықтарының эпикалық шығармаларының желісі бойынша Жалмауыз кемпір сумен байланысты сипатталады. Қазақ мифологиясының

теориялық мәселелерін өзінің «Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар» атты монографиялық еңбегінде жан-жақты қарастырған Р. Әлмұханова да жалмауыздың су маңайын мекен ететіні туралы оны антикалық кейіпкерлермен типологиялық салыстыру арқылы келесідей тұжырым жасайды: «Осылайша жалмауыз кемпір мен антикалық мифтік кейіпкерлер – Хариба, Кирка, Калипсо, Сирен – бәрінің мекенінде ұқсастық орын алған, ол ұқсастық су немесе су жағасындағы жартастағы қалың орман және өздері иелік ететін сарай, өзі қорғайтын әлемі бар екеніне көз жеткіземіз» [15, 150-б.]. Жалмауыз кемпірдің сумен байланысы бар екендігі «Алтын сақа», «Ер Төстік» және т.б. ертегілерде келтіріледі. «Алтын сақа» ертегісінде қалқыған қызыл өкпе кейіннен Жалмауыз кемпірге айналған. Ал «Ер Төстік» ертегісіндегі басты кейіпкердің әкесі Ерназардың Сорқұдық көлінің маңында Құба-інген түйесін жоғалтып алғанын ертегі авторы бекер атап өтпеген.

Қырғыз халқының «Эр Төштүк» ертегісінде Жалмауыз кемпір бейнесі мен оның батырдың әкесі Элеманды құрығына түсірген айлакерлігі былай келтіріледі: «*Элеман эртеси эрте туруп, аттарды сугарып турса, сууда бир өпкө ағып келе жатат. “Маңғыт менен Даңғытымды бир тойгузуп алайын” деп өпкөнү илип алмакка укурук менен сайгыласа токтобойт. Түшө калып колу менен кармаса, өпкө жети баштуу желмогуз кемпир болуп абышканы көтөрүп уруп, көөдөнүнө минип алып желе баштайт*» [16; 105]. Бұл жерден кемпірдің сумен байланысты екенін және сиқыршылық қасиетін оның суда қалқып жүрген өкпе кейпінде болғанынан аңғарамыз. Ал Жалмауыздың құбыжық бейнесін оның жеті басты, бір көзді болуы сипаттайды.

Ал қазақ халқының «Ер Төстік» эпосында жарбиған Жалмауыз кемпірдің тұрағы басқаша суреттеледі. Ертегіде: «*Ерназар ат ерттеп мініп, Құба інгенді айнала қарап жүрсе, анадай жерде тұрған Құба інген көрінеді. Қасына келсе, бұйдасы бір көкпекке оралып қалған екен. Жанында бір тал бар екен, талдың түбінде жарбиған бір жаман кемпір отыр.*

- *Шеше, шеше! Ана түйенің бұйдасына қол жалғап жіберші, - дейді Ерназар.*

Кемпір сонда:

- *Тұрсам, отыра алмаймын, шырағым, отырсам, тұра алмаймын, шырағым! Әперуге әлім жоқ, нашар адаммын, - деп мүләймсиді.*

Кемпірдің сөзіне нанып, бұйданы іліп алайын деп еңкейе бергенде, Ерназарды кемпіркең шап беріп жазадан ала кетеді. Алдап отырған жалмауыз кемпір екенін Ерназар енді ғана біледі» [13, 85-б.]. Қазақша нұсқада кемпірдің мекені - талдың түбі. Белі бүкірейген, тісі ақсқан, жарбиған жаман кемпірдің күші мол, айласы мықты болып шығады. Десе де, мықтылығы мен айлакерлігіне, сиқыршылық қасиетіне қарамастан, қазақ эпосында да, қырғыз эпосында да Ер Төстік батыр кемпірді ақылымен, ержүректілігімен жеңіп шығады.

Ал татар халқының ертегісі – «Дутан батырда»: «*Сол орманда ашкөз жалмауыз кемпір өмір сүріпті. Ол адамның рухын сезіп, ұйықтап жатқан адамдарға жақындап келіп, аузын ашып, Дутан батырдың бауырларын жұтып қояды. Батырды да жұтуға дайындалып аузын аша бергенде, күтпеген жерден Дутанның тайы кісінеп, батыр оянып кетеді. Жан-жағына қараған батыр іні-қарындастарының жоғалып кеткенін аңғарады. Ал алдына қараса, маңдайында тәрелкедей үлкен көзі бар кемпір тұр екен. Дутан мылтығын алып, кемпірді атуға оқталады. Сол кезде Жалмауыз кемпір:*

- *Балам, сабыр ет, атпа. Бауырларың менің ішімде, бүтін. Мен саған тапсырма беремін. Егер тапсырмамды орындасаң, бауырларыңды босатамын. Мұхит ортасында падиша тұрады, оның Кенекей атты қызы бар. Оның сұлулығын айтып жеткізу мүмкін емес. Егер сен Кенекейді маған алып келсең, сендерді босатамын. Ал әкелмесең, бауырларың менде мәңгі қалады», - дейді* [6, 485-б.]. Бұл ертегінің қазақша нұсқасы – «Дутан батыр» ертегісі. Қазақша нұсқасында да жалмауыз кемпір қалың тоғайда өмір сүретін, адам жалмағыш тажал, сұрықсыз кейіптегі кәрі кемпір бейнесінде сипатталады. Екі халық

ертегісінде де жалмауыздың көксегені – Күнікей қыз. Бұл ертегі нұсқаларында батыр өз ерлігімен, тапқырлығымен, айласымен жалмауызды шаң қаптырады.

Жалпы, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт сынды түркі халықтарының көпшілігінде Жалмауыз бейнесін батыр бейнесімен қатар қояды. Бұл турасында З.Сейітжанұлы: «Ол бірде айлакер, барлық жағдайды күні бұрын болжап отыратын, сөйтіп батырдың жолына алдын ала тор құратын жауыз кемпірдің кейпінде суреттеледі», - деп сипаттайды [17, 135-б.]. Осылайша, батырларға қарсы шығып, өзінің айла-шарғысымен оларды алдап, қақпанына түсіргісі келген кемпірдің арам ниеті орындалмай, ақыр аяғында жеңіліс табуы арқылы батырдың бейнесін асқақтата көрсету аталған түркі халықтарының ертегілері мен эпикалық шығармаларының басты мақсатына айналған. Бұл мысалдардың барлығы да түркі халықтары, оның ішінде қазақ, қырғыз, татар, башқұрт халықтарының ертегілерінде кездесетін жағымсыз кейіпкер – Жалмауыз кемпір образының түрлі тарихи даму жолын басынан өткергендігін айғақтайды.

Жалмауыз кемпірдің сиқыршылық қасиетіне келетін болсақ, оның мыстан кемпірден басты айырмашылығы, Жалмауыз кемпір керемет заттарды ойлап таппайды. Бірақ оның іс-әрекетінде сиқырлы, ертегілік қиял-ғажайыптың іздері бар. Бірде сәбиге, енді бірде қызға айналып, өз жолында батырларды күтіп отыратын Жалмауыз кемпірдің бұл әрекеттері қарапайым адамға тән емес. «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде Жалмауыз кемпір сұлу қызға айналады. Кендебай батыр қылышымен кесіп өткеннен кейін ғана кемпірдің сиқыры жоғалып, ол өзінің шынайы кемпір бейнесінде өлім құшады.

Ал, мыстан кемпір образы матриархат кезеңіндегі әйелдердің бақсылық бейнесін сақтап қалған. Ақылды, тәжірибелі адам кейіпінен көп ажырамаған. Ертегілерде жалмауыз кемпір басты кейіпкерлерді ашкөздігінің кесірінен жұтып қойып, аузынан қайта шығарғысы келмей, тек Қараүйректің қорқытуымен қайта шығарып, соқырдың жанарына жарық салып, бір аяқты жігітті екі аяқты қылды, ал Сарқыт қызды сұлуға айналдырды. Белгілі ғалым С. Қондыбай да: «Ертегілерде жалмауыз кемпір бәрін істей біледі, оның қолынан келмейтіні жоқ: ауру, жарымжан адамдарды емдейді, өліні тірілтеді. Мысалы, бірталай ертегілерде жалмауыз кемпір ақсақ, соқыр, қолы жоқ кейіпкерлерді жұтады да, оларды сап-сау қылып қайтадан құсады («Жеті басты жалмауыз кемпір», «Үш ағайын», «Кедейдің үш баласы», «Құланайжарқын», т.б.), кейіпкерлерге ақыл, кеңес беріп отырады («Екі жетім», «Жүсіп мерген» т.б.)», - деп атап өтеді [4, 219-б.].

Жалмауыз кемпірдің бақсылыққа тән іс-әрекеті ежелгі дәуірдегі құрбандық шалу рәсіміне жақын келеді. В.Я. Пропп «Исторические корни волшебной сказки» атты еңбегінде былай деп жазады: «Матриархат кезінде бұл ғұрыпты ана руының басшысы басқарған. Бақсы тотемдік жануарлар мен құбыжықтың бейнесін салып, сол бейне арқылы жас балаларға ғұрыптық рәсімді жасаған» [18]. С. Қасқабасов: «Жалмауыз – дүниедегі барлық жамандықтың белгісі. Бірақ Жалмауыз кемпірдің бұл ерекшеліктері екінші дәрежелі, кейінгі сипаттағы құбылыстар болып табылады және патриархат кезеңінде бұрынғысынан да қатты дамыды. Бірте-бірте оның бейнесі зұлым Жалмауыз кемпірге айналды», - [2, 194-б.] деп түйіндейді. Біздің ойымызша, жалмауыз кемпір мен мыстан кемпірдің шығу негізі бөлек.

Профессор З. Сейітжанұлы фольклорлық шығармалардағы жалмауыз бейнесі туралы: «Көне эпостарда жан-жақты көрінетін жауыздық бейне – Жалмауыз кемпір. Жалмауыз кемпір – түркі-монғол халықтарының эпосы мен ертегілерінде жиі кездеседі. Ол жеті басты жалмауыз, нағыз дүлей күштің иесі ретінде бейнеленеді. Бірде Мыстан, бірде жалмауыз деп аталатын бұл кейіпкердің адам баласына ешқандай қайыры жоқ, нағыз зұлымдық иесі екенін байқауға болады», – деп түйіндейді [17, 135-б.]. Жинаушы Н.Н. Пантусов ертегіні халық аузынан жинап, орыс тіліне аударған, ертегі кейіпкерінің сырт кейпін, іс-әрекетін толық түсінбегендіктен жалмауызды «баба яга» деп аударып берген. Ертегіде әйелді «екі қолының

алақаны пышақтың жүзіндей көк темір екен. Саусақтарының ұшы найзадай өткір, тасқа кіріп кетеді» [19, 52-б.] деп сипаттайды.

Түркі халықтарының мұрасын зерттеуші П. Әуесбаева Жалмауыз кемпір бейнесін көпшілікке қызықты етіп тұрған басты фактор – оның о бастағы мифтік құбыжық бейнесі мен оған көмек беретін қызметкер рөліндегі немесе керісінше, зұлым құбыжыққа қарсы шығатын матриархат кезеңінің культіне айналған абыз әйел мен ана екеуінің өзара бірігуі деген пікірін ұсынады. Ғалым мынадай да тұжырым жасайды: «Мифтік кейіпкер ертегіге ену барысында Жалмауыздың құбыжықтық қасиеті өзінің тератологиялық кейпін өткенге қалдырып, адами кейіпке құбылды. Кемпірдің құбыжықтығы сыртқы түр-түсінің ұсқынсыздығынан немесе «басы мүйіз, қарға тұмсық» сипат-белгісінен емес, ойлаған пейіл-ниеті мен сол ниетін іске асыратын әрекеттерінің терістігінен, дұшпандығынан аңғарылады» [9, 386-б.].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ, қырғыз, башқұрт, татар сынды түркі тектес халықтардың мифологиясындағы Жалмауыз кемпірдің эпикалық шығармаларда бейнеленген өзіне тән сипат, белгілеріне қарап, «Түркі халықтарына ортақ болған мифологиялық Жалмауыз кемпір бейнесі – түрі ұсқынсыз, аузында санаулы, ақсиган тістері, бойында алапат күші бар, екі аяқты адамнан гөрі төрт аяқтап жүретін құбыжыққа көбірек келетін зұлымдық сипаты басым жағымсыз бейне», - деген ұйғарым жасаймыз.

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, түркі мифологиясындағы Жалмауыз кемпір бейнесінің қалыптасуының негізгі екі кезеңі бар деген ойды ұсынамыз. Бірінші кезеңде Жалмауыз – мифтік құбыжық бейнесінде болса, екіншісінде эпикалық ертегілердегі Жалмауыз кемпір бейнесі айлакерлік, қулық, сиқыршылық әрекетке қарай ойысады. Бірақ, ертегілерде Жалмауыз кемпірдің әрекеті мұнымен шектелмейді. Кейде оның бейнесі өз бойына жақсылық пен жамандықты бір уақытта біріктіреді. Жоғарыдағы талдаудан шығатын нәтиже – жамандық жасайтын бейне Жалмауыздың бастапқы табиғатынан, ал жақсылық жасайтын бейне матриархаттың тарихи жаңғырығынан туындайтыны анық.

Қазақ, қырғыз, башқұрт, татар сынды түркі халықтарының мифологиясындағы жалмауыз – құбыжық сипатты, адамды қорек ететін, сиқырлы күш иесі. Аталмыш түркі халықтарының эпикалық туындыларындағы Жалмауызда демондық қасиет басым. Эпикалық шығармалардағы Жалмауыздың мақсаты – батырға кедергі келтіру, бас қаһарманның жолына тосқауыл қою, батырдың көздеген мақсат – мұратына жетуіне бөгет болу. Осы мақсатқа жету жолында Жалмауыз кемпір айланы да, сиқырды да пайдаланатынын қазақ, қырғыз халықтарының эпикалық шығармалар желісін талдау барысында анық байқадық. Осылайша, бұл кейіпкердің құбыжықтығы ең алдымен кемпірдің «жеті басты, үшкір тұмсықты, ақсиган азу тісті» ұсқынсыз кейпінен емес, негізінен оның зиянды іс-әрекеттері мен арам ниетінен келіп шығады деген шешімге тоқталдық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қажыбек Е. Түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігі. – Ankara: Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu, türk dil kurumu yayınları, 1991. – 1118 s.
2. Гумилев Л.Н. История народа хунну. Кн. 2. – М.: Институт Ди-Дик, 1998. – 496 с.
3. Қасқабасов С. Таңдамалы. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. Т.1. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
4. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Т. 1. – Алматы: Саға, 2008. – 436 б.
5. Imanjusus R.N., Spanov M.J., Nigmatzhanov K.G. The cultural phenomenon of hagiographic mythology in the christian tradition // European Journal of Science and Theology. – 2021. – Vol. 17, No.5. – P. 71–78.

6. Радлов В. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч. 6: Наречье таранчей. – СПб.: Императорская Академия Наук, 1907. – 659 с.
7. Тойшанұлы А. Түркі-моңғол мифологиясы: монография. – Алматы: «Баспалар үйі» АҚ, 2009. – 192 б.
8. Mark J.J. Mythology. World History Encyclopedia. Retrieved from. [Electronic resource]. – URL: <https://www.worldhistory.org/mythology/> (date of access 14.03.2024)
9. Auyesbayeva P., Akhmetbekova A., Rakysh Zh. Character of zhalmauyz in the folklore of turkic peoples // International E-Journal of Advances in Social Sciences. – 2016. – Vol. II, Issue 5. – P. 384–387.
10. Флоренский П.Л. Имена. – М.: АСТ, 2003. – 330 с.
11. Mouton J. Werner Herzog's Stroszek: A Fairy-Tale Film in an Age of Disenchantment // Literature/Film Quarterly. – 2014. – №15-2. – P. 99–106.
12. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. Т. 1. А-К. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 671 с.
13. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 4. – Алматы: Қазақ ССР-нің «ҒЫЛЫМ» баспасы, 1968. – 302 б.
14. Mohammed Mahbboob Hussain Aazaad. Forty-four Turkish Fairy Tales Compiled & Edited. [Electronic resource]. – URL: https://www.academia.edu/30191088/Forty_four_Turkish_Fairy_Tales_Compiled_and_Edited (date of access 26.02.2024)
15. Әлмұханова Р. Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар. – Алматы: Арыс, 2009. – 320 б.
16. Эр Төштүк. Эл адабияты сериясы. II том. – Бишкек: Шам, 1996. – 448 б.
17. Мыстан және жалмауыз. Әдебиет порталы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/174> (қаралған күні 28.02.2024)
18. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2000. – 335 с.
19. Әуесбаева П.Т., Хусаинова Г.Р. Түріктанушы Н.Н. Пантусовтың жинағындағы «Қарамерген» ертегісінің текстологиясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.04>

REFERENCES

1. Qajybek E. Turki tilderinin salystymaly sozdigi [Comparative Dictionary of Turkic languages]. – Ankara: Ataturk kultur, dil ve tarih yuksek kurumu, turk dil kurumu yayımları, 1991. – 1118 s. [in Kazakh]
2. Gumilev L.N. Istoria naroda hunnu [History of the Xiongnu people]. Kn. 2. – М.: Institut Di-Dik, 1998. – 496 s. [in Russian]
3. Qasqabasov S. Tandamaly. Qazaqtyn halyq prozasy. Zertteuler [Custom. Kazakh folk prose. Research]. Т.1. – Astana: Foliant, 2014. – 320 b. [in Kazakh]
4. Qondybai S. Argyqazaq mifologiasy [Protokazakh mythology]. Т. 1. – Almaty: Saga, 2008. – 436 b. [in Kazakh]
5. Imanjusup R.N., Spanov M.J., Nigmatzhanov K.G. The cultural phenomenon of hagiographic mythology in the christian tradition // European Journal of Science and Theology. – 2021. – Vol. 17, No.5. – P. 71–78.
6. Radlov V. Obrazcy narodnoi literatury tiurkskih plemen. Ch. 6: Narechie taranchei [Samples of folk literature of the Turkic tribes. Part 6: Dialects of the Tarantulas]. – SPb.: Imperatorskaia Akademia Nauk, 1907. – 659 s. [in Russian]
7. Toishanuly A. Turki-mongol mifologiasy: monografia [Turkic-Mongolian mythology: monograph]. – Almaty: «Baspalar uii» AQ, 2009. – 192 b. [in Kazakh]
8. Mark J.J. Mythology. World History Encyclopedia. Retrieved from. [Electronic resource]. – URL: <https://www.worldhistory.org/mythology/> (date of access 14.03.2024)
9. Auyesbayeva R., Akhmetbekova A., Rakysh Zh. Character of zhalmauyz in the folklore of turkic peoples // International E-Journal of Advances in Social Sciences. – 2016. – Vol. II, Issue 5. – R. 384–387.

10. Florenskiy P.L. Imena [The names]. – M.: AST, 2003. – 330 s. [in Russian]
11. Mouton J. Werner Herzog's Stroszek: A Fairy-Tale Film in an Age of Disenchantment // Literature/Film Quarterly. – 2014. – №15-2. – P. 99–106.
12. Mify narodov mira. Enciklopedia: v 2-h t. T. 1. A-K [Myths of the peoples of the world. Encyclopedia: in 2 volumes, vol. 1. A-K.]. – M.: Sovetskaia enciklopedia, 1987. – 671 s. [in Russian]
13. Ualihanov Sh.Sh. Bes tomdyq shygarmalar jinagy. T. 4 [Collection of works in five volumes. Vol. 4.]. – Almaty: Qazaq SSR-nin «Gylym» baspasy, 1968. – 302 b. [in Kazakh]
14. Mohammed Mahbboob Hussain Azaad. Forty-four Turkish Fairy Tales Compiled & Edited. [Electronic resource]. – URL: https://www.academia.edu/30191088/Forty_four_Turkish_Fairy_Tales_Compiled_and_Edited (date of access 26.02.2024)
15. Almuhanova R. Qazaq folkloryndagy antikalyq saryndar [Ancient motifs in Kazakh folklore]. – Almaty: Arys, 2009. – 320 b. [in Kazakh]
16. Er Toshtuk. El adabiaty seriasy [Folk Literature Series]. II tom. – Bishkek: Sham, 1996. – 448 b. [in Kyrgyz]
17. Mysterian jane jalmauyz. Adebiet portaly. [Electronic resource]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/174> (date of access 28.02.2024) [in Kazakh]
18. Propp V.Ia. Istoricheskie korni volshebnoi skazki [The historical roots of the fairy tale]. – M.: Labirint, 2000. – 335 s. [in Russian]
19. Auesbaeva P.T., Husainova G.R. Turiktanushy N.N. Pantusovtyn jinagyndagy «Qaramergen» ertegisinin tekstologiasy [Textology of the fairy tale “Karamergen” in the collection of the turkologist N.N. Pantusov] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.04> [in Kazakh]